

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՔԱՅԼԵՐԸ ԼՂԻՄ-Ը
ՀՍԽՅ-Ի ՀԵՏ ՎԵՐԱՄԻՎՎՈՐԵԼՈՒ ՈՒՂՈՒԹՅԱՄԲ
(1945-1985 ԹԹ.)**

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը ՀՍԽՅ-ի հետ վերամիավորելու խնդիրը խորհրդային ամբողջ ժամանակաշրջանում մտահոգել է ոչ միայն հայ հասարակությանը, այլև Հայաստանի խորհրդային իշխանություններին, գտնվել նրանց ուշադրության կենտրոնում: Արտահայտելով հայ ժողովրդի կամքը խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը քննադատաբար է վերաբերվել Ղարաբաղը ՀՍԽՅ-ի կազմից դուրս թողնելու ՌԿ/բ/Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշմանը, իսկ հարմար առիթի դեպքում էլ չի հապաղել խնդիրը բարձրացնել ԽՍՀՄ միութենական իշխանությունների առջև, հանդես գալով որպես պահանջատեր:

Նորաստեղծ խորհրդային Հայաստանի առաջին կառավարությունը՝ ՀՍԽՅ ժողկոմխորհը, որը կազմավորվել էր 1921 թ. մայիսին, արդեն հունիսի 12-ին կայացրած որոշումով պաշտոնապես հայտարարեց, որ «Լեռնային Ղարաբաղը այսուհետ հանդիսանում է ՀՍԽՅ անբաժան մասը»¹: Իսկ Ղարաբաղյան հարցի վերաբերյալ ՌԿ/բ/Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի ոչ օրինական և անարդարացի որոշումը խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները քննադատեցին անմիջապես: Արդեն հուլիսի 16-ին ՀԿ/բ/Կ Կենտկոմը միանգամայն սխալ և անբավարար համարեց Կովկասյան բյուրոյի որոշումը²: Խիստ քննադատություն հնչեց նաև 1922 թ. հունվարի 26-29-ը երևանում տեղի ունեցած Հայկոմկուսի առաջին համագումարում: Պատվիրակները

¹ «Խորհրդային Հայաստան», հունիսի 19, 1921:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 39, թ. 18:

Ժանր մեղադրանքներ հնչեցրին Կենտկոմի հասցեին, Ղարաբաղի հարցում վճռականություն և հաստատականություն չդրսևորվելու համար¹:

Այնուհանդերձ, արցախահայության և Խորհրդային Չայաստանի ղեկավարության հաստատակամ և հետևողական ջանքերի շնորհիվ երկու տարվա համառ դիմադրությունից հետո Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները ստիպված էին նահանջել և 1923 թ. հուլիսի 7-ի որոշումով Լեռնային Ղարաբաղին տրամադրել ինքնավար մարզի կարգավիճակ²: Դրա շնորհիվ էր նաև, որ արցախահայությունը Խորհրդային տարիներին միասնաբար դիմակայեց Ադրբեջանի սադրանքներին և ազգային խտրականության քաղաքականությանը, Արցախը չհայաթափվեց:

Ստալինյան բռնապետության պայմաններում, երբ այլախոհության յուրաքանչյուր դրսևորում դաժանորեն պատժվում էր, Խորհրդային Չայաստանի ղեկավարությունը սատարելով արցախահայությանը, փորձում էր կենտրոնական իշխանությունների առջև բարձրացնել ԼՂԻՄ-ը Մայր Չայրենիքի հետ վերամիավորելու հարցը, սակայն անարդյունք:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, 1945 թ. գարնանը Խորհրդային Չայաստանի ղեկավարությունը, արձագանքելով Չամասփյունքյան կազմակերպությունների կոչերին, ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների առջև բարձրացրեց Թուրքիայի կողմից բռնազավթած հայկական տարածքները (Կարս, Արդահան, Սուրմալու) Խորհրդային Չայաստանի հետ վերամիավորելու խնդիրը: Վերջինիս արդարացի լուծման անհրաժեշտությունը հիմնավորվում էր ոչ միայն պատմական արդարությունը վերականգնելու առումով, այլև աշխարհով մեկ սփռված հայության հայրենադարձությունը դեպի Խորհրդային Չայաստան կազմակերպելու համար: Այս կապակցությամբ Չայաստանի ղեկավարությունը չանտեսեց և հերթական անգամ բարձրացրեց նաև Լեռնային Ղարաբաղը Չայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը: 1945 թ. նոյեմբերին Չայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Չարությունյանը ԽՍՀՄ առաջնորդ Ի. Ստալինին ուղղված նամակում իրավացիորեն նշում է, որ դրա անհրաժեշտությունը բխում է ոչ միայն պատմամշակութային, տնտեսական և

¹ ՀԱԱ, ց. 2, գ. 2, ք. 13, 23:

² Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сб. документов и материалов, Ер., 1992, с. 669-670.

քաղաքական տեսակետից, այլև Ղարաբաղի ողջ հայ բնակչության միահամուռ ցանկությունից¹: Սակայն Հարությունյանի կողմից բարձրացված խնդրի շուրջ շահագրգիռ քննարկումներ այդպես էլ չծավալվեցին և այն հերթական անգամ դուրս մղվեց օրակարգից: Նման ճակատագրի արժանացավ նաև Թուրքիայի կողմից բռնազավթված հայկական տարածքների հարցը:

Սակայն դա չընկճեց Հայաստանի ղեկավարությանը, երկու տարի անց, 1947 թ. աշնանը, վերջինս կրկին բարձրացնում է Ղարաբաղյան խնդիրը, այս անգամ այն կապելով Հայրենիքի ճամփան բռնած տասնյակ հազարավոր սփյուռքահայերի տեղավորման հրատապ խնդրի հետ: ԴԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քարտուղար Ջավեն Գրիգորյանի հետ միասին Գրիգոր Հարությունյանը Մոսկվայում հանդիպում է Ստալինի հետ, լուրջ և համոզիչ փաստարկներով հիմնավորում հարցը դրական լուծելու անհրաժեշտությունը: Հայաստանի ղեկավարության համառության շնորհիվ խնդիրն այս անգամ թեև քննարկման առարկա է դառնում, սակայն Ստալինի և Ադրբեջանի ղեկավարության խորամանկ հակառաջարկով տեղափոխվում է այլ հարթություն: Ընդառաջելով Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարության համատեղ ներկայացրած խնդրանքին, ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը 1947 թ. դեկտեմբերի 23-ի և 1948 թ. մարտի 10-ի որոշումներով արտոնում է Հայկական ԽՍՀ-ից դեպի Ադրբեջանական ԽՍՀ ադրբեջանական բնակչության վերաբնակեցումը: 1948-1953 թթ. ընթացքում Հայաստանից Ադրբեջան տեղափոխվեց շուրջ 45.000 մարդ, սակայն նրանց մոտ 20 տոկոսը շատ շուտով դարձյալ վերադարձավ Հայաստան²:

1949 թ. Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը հերթական անգամ փորձում է քննարկման առարկա դարձնել Ղարաբաղյան խնդիրը, Գ. Հարությունյանը նորից դիմում է Ստալինին: Սակայն Բերիայի և Բաղիրովի ջանքերով հարցի քննարկումն ավելորդ և ոչ նպատակահարմար է համարվում³:

Այսպիսով պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում թուրք-ադրբեջանական հակահայկական գործունեությունը կրկին արդյունավետ էր,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 034, գ. 27, թ. 74:

² Տե՛ս, Վիրաթյան Ա., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով, Եր., 2001, էջ 83-87:

³ Տե՛ս, Սարումյան Ն., Քաղաքական և մշակութային իրավիճակը Լեռնային Ղարաբաղում 1960-1980-ական թթ., Ստեփանակերտ, 2001, էջ 13:

և հայկական տարածքները Հայաստանին վերադարձնելու հարցը դարձյալ չստացավ իր արդարացի լուծումը:

Արցախի խնդիրը ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների առջև հերթական անգամ հրապարակայնորեն բարձրացնելու համար նպաստավոր իրավիճակ ստեղծվեց 1960-ական թթ., երբ խորհրդահայությունը ազգային զարթոնք էր ապրում: Նույն ժամանակաշրջանում արցախահայությունը նոր թափով զանգվածային շարժում ծավալեց Արցախը խորհրդային Հայաստանի հետ վերամիավորելու պահանջով: 1962-1963 թթ. ընթացքում ԼՂԻՄ-ի և հարակից հայկական շրջանների շուրջ 2500 հայերի ստորագրությամբ բողոքագիր դիմում պատրաստվեց և ուղարկվեց ԽՄԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Ն. Խրուշչևիին: Ներկայացնելով հարցի նախապատմությունը, Ադրբեջանի կազմում արցախահայության թշվառ գոյությունը և Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությունների խտրականության քաղաքականության, բողոքագիրները պահանջում են «անհապաղ վճռել ԼՂԻՄ-ը և հարակից հայկական բոլոր շրջանները Հայկական ԽՍՀ-ի մեջ վերամիավորելու կամ ՌՍՖՍՀ-ի կազմի մեջ մտցնելու հարցը»¹:

Խորհրդային Հայաստանում նույնպես արձագանքեցին արցախահայության պահանջին: 1965 թ. Մեծ Եղեռնի 50-ամյա սգո տարելիցի կապակցությամբ ԽՍՀՄ պատմության մեջ աննախադեպ բազմահազարանոց հավաքներում առաջ քաշվեց նաև Ղարաբաղը Հայաստանի կազմում ընդգրկելու պահանջը:

1965-1966 թթ. ինչպես Արցախից, այնպես էլ Երևանից, հայկական այլ շրջաններից բազմահազար ստորագրություններով նամակներ ուղղվեցին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդ, Նախարարների խորհուրդ, ԽՄԿԿ Կենտկոմ՝ Ղարաբաղյան հարցը հայ ժողովրդի օգտին լուծելու պահանջով: Դրանցից պետք է առանձնացնել Լեռնային Ղարաբաղի ու խորհրդային Հայաստանի հայ մտավորականների, գիտության և մշակույթի գործիչների կողմից 1965-1966 թթ. ընթացքում Մոսկվա ուղղված բազմահազար ստորագրություններով նամակները: ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Լ. Բրեժնևին 1966 թ. օգոստոսին Երևանից ուղարկված նամակում, որը ստորագրել էին շուրջ 2. 000 հայ մտավորականներ՝ Մ. Սարյանի, Պ. Սևակի, Հ. Սահյանի, Ե. Քոչարի և այլ հայ

¹ «Սփյուռք», Բեյրութ, 1963, դեկտեմբերի 31:

մեծերի գլխավորությամբ, մասնավորապես նշվում էր, որ «Ղարաբաղը Հայաստան է տարածքով և ազգային կազմով, Հայաստան է՝ կենսա-ծնով, հոգևոր կերտվածքով ու կենցաղով: Ղարաբաղի պատմությունը՝ Հայաստանի պատմությունն է՝ հայկական է Ղարաբաղի լեզուն, արվեստը և գրականությունը: Եվ քանի որ գոյություն ունի հայկական ԽՍՀ, նպատակահարմար չէ նրա անբաժանելի մասը արհեստականորեն կտրել Խորհրդային Հայաստանից»¹:

Խնդրից անմասն չմնաց նաև ՀՍԽՖ ղեկավարությունը: Արձագանքելով հայության կոչերին, ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Ա. Քոչինյանի և ՀՍԽՖ Նախարարների խորհրդի նախագահ Բ. Մուրադյանի ստորագրություններով 1966 թ. սեպտեմբերի 30-ին Մոսկվա, ԽՄԿԿ Կենտկոմ ուղղված ընդարձակ և բովանդակալից նամակում Հայաստանի ղեկավարները հենմելով պատմական անժխտելի փաստերի վրա, հիմնավորում են Լեռնային Ղարաբաղը (ինչպես նաև Նախիջևանը) Խորհրդային Հայաստանի կազմում ընդգրկելու «ծայրահեղ անհրաժեշտությունը»: «Մեր կարծիքով,- նշվում է փաստաթղթում,- նպատակահարմար կլիներ քննարկել և դրական լուծել Հայկական ԽՍՀ-ին Նախիջևանի և Լեռնային Ղարաբաղի փոխանցման հարցը...

Սակայն, եթե Հայկական ԽՍՀ-ին Նախիջևանի վերադարձնելը ժամանակակից փուլում կապված է հայտնի դժվարությունների հետ, ապա ՀՍԽՖ-ին Լեռնային Ղարաբաղի վերադարձնելը չի կապված որևէ դժվարությունների հետ և կարող է իրականացվել անցավագին:

Հնարավոր անցանակալի հակազդեցության երկյուղները հիմնազուրկ են, քանի որ հարցը չի դրվում Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի տարածքի ինչ-որ մասի օտարման-խլման մասին, այլ ինքնավար ազգային մարզի միութենական հանրապետության միաձուլման, որոնցում բնիկ բնակչությունը միատեսակ-հայկական է:

Այդ հարցի դրական լուծումը կունենա բացառիկ կարևոր քաղաքական նշանակություն...»²:

Այսպիսով, հետստալինյան ձնհալի տարիներին հայ ժողովրդի և Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության ձայնը Արցախի խնդրում առավել հաստատական դարձավ, և պատահական չէր, որ ԽՄԿԿ Կենտ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 46, գ. 65բ, թթ. 1-2:

² Նույն տեղում, գ. 65ա, թթ. 1-9:

կոմի քարտուղարությունը 1966 թ. հանձնարարեց Խորհրդային Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարներին քննարկել ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հնարավորությունը և առաջարկություններ ներկայացնել ԽՄԿԿ Կենտկոմ: Սակայն Խորհրդային բարձրաստիճան գործիչների ադրբեջանամետ դիրքորոշման պատճառով խնդրի արդարացի լուծումը դարձյալ ձախողվեց¹:

Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությունների կողմից ԼՂԻՄ-ի նկատմամբ շարունակվող և տարեցտարի սաստկացող հակահայկական քաղաքականությունը 1970-ական թթ. ընդվզումների և ազգային ինքնագիտակցության նոր պոռթկումներ առաջացրեց ինչպես հայ հասարակության, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության մոտ:

1976-1977 թթ. ԽՍՀՄ-ում նոր Սահմանադրության նախագծի համաժողովրդական քննարկումներ ծավալվեցին: Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը, ամբողջ հայ ժողովուրդը Ղարաբաղի խնդիրը դարձյալ բարձրացրեցին ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների առջև: Տարբեր մակարդակի դիմումների, հուշագրերի, պահանջագրերի, տեղեկատու և այլ փաստաթղթերի հեղեղ տեղաց դեպի Մոսկվա:

Մոսկվան կարծես ստիպված էր տեղի տալ, ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահության 1977 թ. նոյեմբերի 23-ի նիստի արձանագրության մեջ հիմնավորելով հայության պահանջը՝ հետևյալ արդարացի ձևակերպումը մտցվեց. «Լեռնային Ղարաբաղը արհեստականորեն է միացվել Ադրբեջանին: Ընդ որում՝ հաշվի չեն առնվել մարզի պատմական անցյալը, նրա ազգային կազմը, ժողովրդի ցանկությունը և տնտեսական շահերը: ... Հարկավոր է Լեռնային Ղարաբաղը (հայերեն՝ «Արցախ») միացնել Հայկական ԽՍՀ-ի հետ: Այդ ժամանակ ամեն բան իր օրինական տեղը կընկնի»²: Սակայն հերթական անգամ Ադրբեջանի և Խորհրդային ազդեցիկ ղեկավար մի շարք գործիչների ջանքերով ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոն մերժեց առաջարկությունը և հարցը հանեց օրակարգից:

1985 թ. գարնանից ԽՍՀՄ-ում ծավալված ժողովրդական գործըն-

¹ Перестройка и национальные отношения, Ер., 1989, с. 40.

² Տե՛ս, ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահության 1977 թ. նոյեմբերի 23-ի թիվ 61 արձանագրություն:

թացները նոր հույսեր արթնացրին հայության և Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության մոտ դարաբաղյան խնդիրը արդարացի լուծելու համար: Հասունանում էր համայն հայության համաժողովրդական ազգային-ազատագրական պայքարի վճռական փուլը, որն էլ ավարտվեց պատմական հաղթանակով: Դրա վառ ապացույցն է ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, որն ազգային-ազատագրական հերոսական պայքարի շնորհիվ ձեռք է բերել իր անկախությունը, կազմավորել ժողովրդավարական պետություն, որի թիկունքին կանգնած է տարածաշրջանի ամենամարտունակ բանակը՝ ԼՂՀ պետականության և անկախության, արցախահայության բնականոն զարգացման ամենավճռորոշ երաշխիքը: